

Günay HACIYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin

“İnsan hüquqları və informasiya hüququ”

UNESCO kafedrasının müəllimi

agamirova-gadjieva@mail.ru

AZADLIQDAN MƏHRUM ETMƏ CƏZASINA MƏHKUM EDİLMİŞ QADINLARIN HÜQUQİ VƏZİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜZRƏ XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN TƏCRÜBƏSİ

Açar sözlər: azadlıqdan məhrum etmə; məhkum qadınlar; həbsxana xidmətləri; xüsusi tibbi müalicə; müalicə-profilaktika müəssisələri; cəzaçəkmə müəssisələri; sosial-iqtisadi xüsusiyyətlər.

Ключевые слова: лишение свободы; осужденные женщины; тюремные службы; специальное лечение; лечебно-профилактические учреждения; пенитенциарные учреждения; социально-экономическая характеристика.

Key words: deprivation of liberty; convicted women; prison services; special medical treatment; medical and preventive institutions; penitentiary institutions; socio-economic characteristics.

XIX əsrin ikinci yarısına qədər İngiltərədə qadın məhbuslar ümumiyyətlə ad hoc otaqlarda və ya kişi həbsxanalarının içəri-sindəki otaqlarda həbs edilirdilər. Ad hoc həbsxana binalarından ibarət Osmanlı qadın həbsxanalarında da vəziyyət belə idi. Başqa sözlə, həmin dövrdə qadınlar normal şəraitli həbsxanaya layiq görülmürdülər. Bundan əlavə, patriarxal və paternalist münasibət qadın məhbusları yaxından yoxlayan və onlara nəzarət edən gözətçilər və nəzarətçilər kimi həbsxana işçilərinin rəftarı ilə xarakterizə olunurdu. Qadın məhbuslar və kişi həbsxana işçiləri arasında cinsi zorakılıq və məcburiyyət

hallarına çox rast gəlinirdi. Qadın məhbusların gündəlik yemək və həbsxana daxilində tibbi xidmət kimi həyatı ehtiyaclarını təmin etmək üçün imkanlar yox idi [18, p. 2-8].

XX əsrin ikinci yarısında həbsxana xidmətləri həbsxana binaları daxilində tibbi müalicə xidmətini də əhatə etməyə başladı. Pat Carlen Britaniya həbsxana sistemində tibbişlədirmə yolu ilə reabilitasiyanın cinsiyyətə xas bir tədbir olduğunu vurğulamışdır: Bu cür tibbi müalicə qadın həbsxanalarının fundamental konsepsiyasına çevrildi. Həbsxana rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilən patologiya, bioloji, emosional və xüsusi tibbi müalicə qadın məhbuslara qarşı daha yumşaq idi. Bu cür yumşaqlığın əsas səbəbləri qadınların daha az ciddi cinayətlər törətmələri və kişilərə nisbətən residivistliyinin aşağı səviyyədə olması idi [19, p. 29].

Lakin onu da qeyd etməliyik ki, hətta hal-hazırda da İngilis və ya Amerika kimi müasir həbsxana sistemlərində qadın məhbuslar qadınlıqlarına və həssaslıqlarına görə məcburiyyət, zorakılıq və təcavüzə məruz qalırlar. Müasir dövlətlərin ən başlıca vəzifəsi qadın məhkumların belə zorakılıqdan qorunması və onların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi olmalıdır.

Qadınlar dünyada məhbusların çox kiçik bir hissəsini təşkil etməkdə davam edirlər. Adətən qadınlar ölkədəki bütün məhbusların 2-9%-ni təşkil edir, lakin bəzi hallarda bu rəqəm daha yüksək ola bilər [30]. Amma bir çox dövlətlərdə

məhkumların sayının artması ilə yanaşı, sadəcə qadın məhkumların sayının artması müşahidə olunmur, həm də bəzi ölkələrdə aparılan araşdırmalara görə, bu artım kişi məhkumların sayındakı artımdan daha sürətlə baş verir. Məsələn, ABŞ-da 1977-2004-cü illər əsasında təhlil aparılmış Hard Hit müəyyən etmişdi ki, 1977-ci ildə ölkə üzrə təxminən 11 212 qadın məhbus olmuşdur. 2004-cü ilə qədər bu rəqəm 757 faiz artaraq 96 125 məhbus qadına çatmışdır. Regional səviyyədə də qadınların həbsdə olma nisbətində böyük fərqlər olmuşdur: 2004-cü ildə Oklahoma hər 100 000 qadın sakindən 129-nu həbs edərkən, Massaçusets və Rod-Aylend 100 000 qadın sakinə yalnız 11 qadını həbs etdirdiyini göstərirdi. Çünki Oklahomadakı qadınların Massaçusets və Rhode Islanddakı qadınlardan 10 dəfə çox cinayətkar olması ehtimalı yoxdur [11, 144 p.].

İngiltərə və Uels kimi digər ölkələrdə son on ildə həbsxanalarda qadınların sayı iki dəfədən çox, kişilərin sayı isə bir dəfə yarım artmışdır [7]. Oxşar tendensiya Meksika, Boliviya, Kolumbiya, Keniya, Yeni Zelandiya və Qırğızıstanda, həmçinin Kipr, Estoniya, Finlandiya, Yunanıstan və Hollandiya kimi bir sıra Avropa ölkələrində də mövcud olmuşdur [2, p. 1-2].

Qadın məhkumların hüquqi vəziyyəti və onların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı xarici dövlətlərin təcrübəsinə analiz və müqayisəli təhlil metodu əsasında nəzər salaq.

Amerika kütləvi həbslər epidemiyasının ortasındadır. Tarixən qara və qəhvəyi fərdlər və yoxsullar həbsxana əhalisi arasında həddindən artıq təmsil olunub və bu demoqrafik göstəricilər bu günə qədər davam edir. Yoxsulluqla əlaqəli stres faktorları müəyyən cinayət növləri ilə yüksək korrelyasiyada olsa da, ədliyyə sisteminin hər səviyyəsinə xas olan həlledilməz qərəzlər sosial və iqtisadi bərabərsizliyi və irqçiliyi davam etdirir.

Kişilərlə müqayisədə qadınlar hazırda federal həbsxana əhalisinin 7%-ni və eyni zamanda əyalət və yerli müəssisələrdəki məhbusların daha kiçik faizini təşkil edir. Ümumi əhalidə kişi məhbuslardan qadınların sayı daha az olsa da, son 30 ildə daha çox qadının federal, əyalət və yerli islah müəssisələrinə məhkum edilməsi fenomeni hədsiz artmışdır. Belə ki, federal həbsxanalar bu

müddət ərzində məhbus qadınların sayında artım müşahidə etsə də, ən dramatik artım əyalət həbsxanalarında və yerli həbsxanalardadır. Zorakılıq cinayətlərinə görə məhkum olunan qadınların sayının artmasına baxmayaraq, həbsdə olan qadınların əksəriyyəti talama və narkotik cinayətlərinə görə cəza çəkirlər [3].

Ədliyyə Departamenti və bir sıra cinayət ədliyyəsinə müdafiə edən təşkilatlar tərəfindən tərtib edilən statistik məlumatlarda əks olunduğu kimi, qadın məhbuslar arasında qaradərili qadınlar daha çox təmsil olunur. Afrika əsilli Amerikalı qadınların həbs olunma ehtimalı ağdərili qadınlara nisbətən iki dəfə çoxdur. Hələ 2018-ci ildə qaradərili qadınlar 10000 əhaliyə nisbətdə 96 nəfər təşkil edirdisə, ağdərillilər 100000 əhaliyə nisbətdə 67 nəfər idi. Lakin zamanla bu rəqəmlər dəyişmişdir. Belə ki, 2020-ci ildə afroamerikalı qadınların həbs nisbəti ağdərili qadınlarınkindən təxminən iki dəfə artıq olsa da, bu bərabərsizlik qaradərili qadınların həbs olunma ehtimalının altı dəfə çox olduğu 2000-ci ildən kəskin azalmanı göstərir. O vaxtdan bəri qaradərili qadınların həbs nisbəti 68% azalmış, ağ qadınların nisbəti isə 12% artmışdır [10].

ABŞ cəzaçəkmə müəssisələrində qadınların əksəriyyəti yoxsulluq həddinin yüksək olması ilə xarakterizə olunurlar. Həbsdə olan qadınların 60%-dən çoxu 18 yaşından kiçik uşaq analarıdır. Həbs edilməmişdən əvvəl qadınların əksəriyyəti uşaqlarının təkbaşına baxıcıları olublar [12].

ABŞ-da federal səviyyədə yalnız cəza qanunvericiliyinin ümumi prinsipləri fəaliyyət göstərir, hər bir ştatın qanunverici orqanı tərəfindən tənzimlənən cəzaların icrası qanunu mövcuddur. ABŞ-da azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın icrası, müvafiq sisteminə federal həbsxanalar, ştat həbsxanaları və yerli dairə və bələdiyyə həbsxanaları daxil olan icra müəssisələrində həyata keçirilir.

ABŞ-ın federal penitensiar sistemi dörd növ müəssisədən ibarətdir: minimum təhlükəsizlik, orta təhlükəsizlik, maksimum təhlükəsizlik və həddindən artıq təhlükəsizlik.

ABŞ-da cəzanın kişi islah müəssisələrinin yaxınlığında çəkilməsi qadınlar üçün müəyyən risk daşıyır. Belə ki, cəzaçəkmə müəssisəsində rejim

min kişi məhkumların ehtiyacları ilə müəyyən edilməsi səbəbindən qadınların xüsusi ehtiyacları nəzərə alınmaya bilər. Birləşmiş Ştatlarda qadın islah müəssisələri və kişi islah müəssisələrində ayrı-ayrı qadın bölmələri mövcuddur ki, onlar əsasən keçmiş yaşayış yerlərindən uzaqda olan kənd yerlərində yerləşirlər [35, c. 16.]. Başqa bir müəssisəyə köçürülmə imkanının olmaması və ya məhdudlaşdırılması səbəbindən qadınlar əlavə çətinliklər yaşayırlar, onların bir çoxu üçün evdən uzaqda həbsdə olmaq ailə üzvləri ilə daha az ünsiyyət deməkdir [5, p. 315.].

ABŞ-da hökumətin dəvəti ilə həbsxanada olan qadınların hüquqi vəziyyətini araşdırmaq məqsədilə tədqiqatlar aparılmışdır. Komissiya Vaşinqtonda, Kolumbiya dairəsində, Nyu-York, Konnektikut, Nyu-Cersi, Corciya, Kaliforniya, Miçiqan və Minnesota ştatlarında olmuşdur. Federal həbsxanalara və istintaq təcridxanalarına ziyarətlər zamanı aşağıdakı müəssisələrin rəhbərliyi ilə görüşlər təşkil edilmişdir: “Beyvyu” islah müəssisəsi və SİN “Varik Strit” həbsxanası (Nyu-York şəhəri); “Bedford Hillz” islah müəssisəsi (Nyu-York ştatı); “Denberi” federal islah müəssisəsi (Konnektikut ştatı); SİN “Elizabet” həbsxanası (Nyu-Cersi ştatı); “Pulaski” ştat həbsxanası (Vaşinqton) və Atlantadakı “Metro” ştat həbsxanası (Corciya ştatının cənubu) və s.

ABŞ həbsxanalarında azadlıqdan məhrum edilmiş qadınların hüquqi vəziyyəti son dərəcə fərqlidir. Qadın məhbuslara kişi əməkdaşlar nəzarət edir. Təcrübədə ABŞ-ın bəzi ştatlarında qadın həbsxanalarında məhbuslara nəzarət üçün kişi əməkdaşlara icazə verilir. Məsələn, 2007-ci ilə qədər Amerika qadın həbsxanalarında nəzarətçilərin təxminən 40%-i kişilər idi [24, p. 57.]. Məhkumlarla rəftar üzrə Minimum Standart Qaydalar (53-cü Qaydanın 2-ci bəndi) “kişi əməkdaşlar yalnız qadın əməkdaşlarla müşayiət olunduqda qadınlar bölməsinə buraxılır”, 3-cü bənd isə “həbsdə olan qadınlara nəzarət yalnız qadın əməkdaşlara həvalə olunur” qaydasını nəzərdə tutsa da, bu qaydalar pozulur. Bununla əlaqədar, BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsi ABŞ həbsxanalarında qadın məhbusların kişi əməkdaşlar tərəfindən nəzarət olunmasının davam etməsindən narahatlığını ifadə etmişdir [15].

ABŞ-da tibbi xidmətin keyfiyyətinin idarə edilməsi idarədaxili (penitensiar müəssisələrin müdiriyyətinin tərkibində, həmçinin ayrı-ayrı müalicə-profilaktika müəssisələrinin tərkibində ayrıca keyfiyyət meneceri vəzifələri tətbiq olunur) və xarici (auditorlar hökumətlə müvafiq məqsədli müqavilələr bağlamış təşkilatlardır) olur. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ xüsusi olaraq həbsxana mühiti üçün nəzərdə tutulmuş xəstələrin idarə edilməsi standartlarından istifadə edən azsayılı dövlətlərdən biridir.

Qadın məhbuslar reproduktiv sağlamlıq problemləri baxımından yüksək risk qrupuna daxildir. Əksər həbsxanalarda ginekoloq həftədə cəmi bir dəfə həbsxanaya gəlir ki, bu da qadınların fikrincə, kifayət deyil. Abortun qadağan olunmadığı ştatlarda qadınlara abort kimi xidmətlərin göstərilməsindən imtina edilməsi halları mövcud olmuşdur. Bütün həbsxanalardan yalnız Konnektikut ştatının “Denberi” həbsxanasında zorakılığa məruz qalmış qadınlar üçün xüsusi proqramlar həyata keçirilmişdir. Kaliforniya ştatında ölüm-cül xəstəlikləri olan xəstələrə qeyri-bərabər rəftara yol verilir, QİÇS xəstələrinin xəstəxana cərpayılarında və ya kreslodada qandallanaraq saxlanması hallarına rast gəlinir [22].

Böyük Britaniyada da vəziyyətin kritik olduğu görünsə də, ABŞ qədər acınacaqlı deyil. Belə ki, məlumatlara görə, 17 iyun 2022-ci ildə İngiltərə və Uelsdə həbsxanada 3204 qadın məhkum olmuşdur. 2021-ci ildə həbsdə olan və ya cəza çəkmək üçün 4806 qadın həbsxanaya qəbul edilmişdir [21]. 2021-ci ilin sentyabr ayı üçün məlumatlar İngiltərədə qadınların ümumi yetkinlik yaşına çatmış həbsxana əhalisinin 4%-ni (74,994 nəfərdən 3,129) təşkil etdiyini göstərir. Onlardan 19%-inin (597 nəfər) barəsində həbs-qətimkan tədbiri seçilmiş, 11%-i (353 nəfər) həbsxanaya geri çağırılmışdır. Qadınların 9 faizi (288) 12 aydan az, 27 faizi (848) dörd ildən çox, 322 nəfəri (10%) isə qeyri-müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum edilmişdir [9].

İngiltərdə bütün məhbuslar üçün Məhkumlar üçün Məsləhət Xidməti (PAS) fəaliyyət göstərir və məhbusların həbsxanada müalicəsi ilə bağlı yardım çağırışlarını məsləhət və məlumat verməklə və lazım gəldikdə hüquqi tədbirlər gör-

məklə izləyir. Həmin xidmətin məlumatına görə, qadınların həbsxanada xüsusi diqqətə ehtiyacı vardır, çünki təxminən üçdə ikisinin himayəsində olan uşaqları var və bir çoxunun özləri cinayət və zorakılığın qurbanı olublar. Xidmətin qadın məhkumlarla işinin arzuolunan nəticəsi ondan ibarətdir ki, analar həbsdə olsalar da, uşaqları ilə bağlı qanuni hüquqlarını müdafiə edə bilirlər. Bu, öz növbəsində onlara uşaqlarının həyatında mümkün qədər aktiv rol oynamağa, psixi sağlamlığı gücləndirməyə imkan verəcək. Xidmət, həmçinin imkan daxilində həbsdən çıxan anaların uşaqları ilə birlikdə yerləşdirilməsini təmin edir [16].

2018-ci ilin fevral ayında PAS hüquqi təcrübəyə malik təşkilatların nümayəndələri ilə birgə Qadın Məhkumların Ədalət Qrupunu (WPJG) yaratdı. Qrup qadın məhkumların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, onların hüquqla bağlı biliklərini inkişaf etdirmək, onların hüquqi və insan hüquqlarının qorunmasını və hörmət edilməsini təmin etmək və ümumilikdə uzunmüddətli perspektivdə rəftara təsir etmək məqsədini daşıyır. WPJG qadın məhkumların kompleks ehtiyaclarına daha əhatəli cavab vermək üçün kollektiv şəkildə müdafiə etməklə bu məqsədlərə nail olmaq niyyətindədir. Müvafiq hallarda, o, bunu strateji məhkəmə çəkişmələri vasitəsilə həyata keçirəcəkdir. WPJG görüşləri müxtəlif nöqteyi-nəzərdən məlumatları bölüşmək, xüsusi işlərə diqqət yetirmək, konsensusa nail olmaq və xidmət təminatındakı hər hansı boşluqları aradan qaldırmaq üçün ideal fürsət təqdim edir [29].

Bundan başqa, Birləşmiş Krallıqda qadınları azadlığa hazırlamaqda yaxşı təcrübə kimi qadınları azadlığa hazırlayan və həmçinin məhbus qadınları məişət və ailə vəzifələrini yerinə yetirməyə hazırlamaqda praktiki yardım göstərməklə onlara dəstək verən "Qadınlar Həbsxanada" QHT-si qeyd olunmalıdır. Onun köməyi ilə həm həbsdə, həm də sonra (zəruri olduğu müddətcə) qadınlara vəkil xidməti, məsləhətlər və müxtəlif növ dəstək göstərilir. Qeyri-hökumət təşkilatının əməkdaşları qadının qanuni hüquqları ilə bağlı məsləhətlər verir, məişət işlərində, mənzil kirayəsi, vaxtı keçmiş icarə ödənişləri, mənzil güzəştləri məsələlərinin həllində məsləhətlər verir [26].

Araşdırmalar göstərir ki, qadın məhkumlar ara-

sında psixi xəstəlik halları kişi məhkumlara nisbətən daha çoxdur. İngiltərə və Amerika məhkəmə psixiatrlarının apardığı araşdırmaların nəticələri bunu bir daha təsdiq edir. Məsələn, İngiltərənin Hollovey həbsxanasında aparılan araşdırma 6 ay və ya daha çox cəza çəkən qadınların 48%-də psixi pozuntular aşkar etmişdir. Gibbens T.C.N. İngiltərədəki həbsxanalardakı bütün məhkumların (597 qadın və qız) 25%-də psixi pozuntular aşkar etmişdir. Eyni zamanda, yüksək dərəcədə şiddətli psixiatrik problemlər yaşla artaraq 50 yaşdan yuxarı qrupda 38%-ə çatır. Tədqiqat qrupundakı qadınların dörd-də birində psixiatriya xəstəxanalarında olma, 19%-də intihar cəhdləri anamnezdə göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, Gibbens T.C.N. qadınların 42%-də psixi pozuntunun hər hansı bir formasını müəyyən etmişdir ki, bu da Vudsaydın (Woodside) qadınlarda şəxsiyyət pozuntularının yayılmasına dair məlumatlarına uyğundur [32, c. 117].

Verilən məlumatlar kişilərlə müqayisədə psixi patologiyanın müxtəlif təzahürləri olan qadınların daha yüksək faizini göstərir. Eyni zamanda, məhkəməyəqədər mərhələdə vaxtında diaqnoz qoyulmayan yüksək səviyyəli ciddi psixi pozuntular aşkar edilmişdir ki, bu da V.P.Serbski adına Dövlət elmi sosial və məhkəmə psixiatriyası mərkəzinin qadın stasionarında çoxillik müşahidələrlə, həmçinin kişilərə nisbətən cinayət törədən qadınlar arasında psixi pozuntuların daha yüksək faizi haqqında məlumatlarla üst-üstə düşür [33, c. 118].

Kanadanın qalmaqallı işinin nümunəsində göstəriləyi kimi, qadınlar təkamül kamerasının mənfi psixi təsirlərinə xüsusilə həssasdırlar. Təkamül kamerasında və cərimə təcridxanasında saxlanma məhkumlara mənfi psixoloji, bəzən isə fizioloji təsir göstərir. Belə ki, Kanadanın Ontario şəhərində psixi pozuntudan əziyyət çəkən 19 yaşlı məhbus öz kamerasında intihar etmişdir, həbsxana nəzarətçiləri isə qapının qarşısında dayanaraq baş verənlərin videogörüntüsünü çəkmişlər. Nəzarətçilərə müdaxilə etməmək tapşırılmışdı, çünki həmin məhbusun özünə zərər vermə cəhdi ilk deyildi. Qız həyatının son ilini təkamül kamerasında keçirmiş və adekvat psixiatrik müalicə almadan 17 dəfə ölkənin beş əyalətindəki doqquz həbsxanaya köçürülmüşdür [8].

Ümumiyyətlə, hamilə qadınlar, süd verən ana-

lar və uşaqları həbsxanada onlarla birlikdə yaşayan məhbus qadınlara qarşı təkadamlıq kameranın tətbiqi təkcə qadınların deyil, həm də onların uşaqlarının psixi sağlamlığına ziyan vurur. Nəticədə, uşaqlar mümkün uzunmüddətli mənfi nəticələrlə analarla bərabər cəzalandırılır. Təkadamlıq kamerada saxlanma hamilə qadınların və yeni doğmuş anaların sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilər [6].

Kanadada qadın analar “Ana-Uşaq” proqramında iştirak edə bilirlər və onların uşaqları həftə sonları, bayramlar, məktəb tətiləri zamanı həmişə və ya qismən müəssisədə yaşaya bilirlər. Belə icazə üçün atalar, ögey analar və ya uşaqların qəyyumluğuna məsul olan hər hansı digər kişi və ya qadın müraciət edə bilər. Ümumi və ya gücləndirilmiş rejimdə cəza çəkən məhbuslar belə hüquqa malikdir. Psixiatriya müayinəsi məhbusun uşaq üçün təhlükə yaratmadığını müəyyən etməzsə, uşaqlara qarşı cinayətlərə görə məhkum olunmuş qadınlar bu proqramda iştirak edə bilərlər. Uşağın həbsxanada daimi yaşamaq üçün yuxarı yaş həddi dörd il (dördüncü yaş gününə qədər), qismən yaşamaq üçün isə 12 ildir (on üçüncü yaş gününə qədər). Müstəsna hallarda Komissarın müavini alternativ yaş həddini təsdiq edə bilər. Kanadanın siyasi direktivində anaların eyni anda neçə uşaq üçün tam və ya qismən birlikdə yaşamaq icazəsi üçün müraciət edə biləcəyi göstərilir. Bu hal bununla bağlı heç bir məhdudiyyətin olmaması kimi şərh edilə bilər.

Kanada siyasəti “ana” anlayışını bioloji, himayədar, ögey ana və/və ya qanuni qəyyumları əhatə edən şəkildə genişləndirir. Lakin daha çox yayılmış hal ondan ibarətdir ki, uşaqlara həbsdə olan ataları ilə deyil, həbsdə olan anaları ilə yaşamağa icazə verilir.

Avropada məhkum qadınların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi Avropa Şurası, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi və bu kimi təsisatlar çərçivəsində aparılır. Avropa Şurasının sənədlərində cəzaçəkmə müəssisələrinin rejimlərinin kişi məhbuslar üçün nəzərdə tutulması və məhkumlar arasında qadınların azlıq təşkil etməsi əsas səbəb kimi göstərilərək, məhkum qadınlarla bağlı bir sıra problemlər sadalanır:

- Qadın məhkumların sayı daha az olduğuna görə, reabilitasiya və təlim proqramlarının və xüsusi

susi olaraq qadınların ehtiyacları üçün səhiyyə xidmətlərinin olmaması tendensiyası hökm sürür;

- Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində qadınların böyük əksəriyyətinin 16 yaşına çatmamış bir və ya bir neçə uşağı vardır və onların əsas himayəçiləri olan analarının həbsi nəticəsində bu uşaqlar əziyyət çəkirlər;

- Məhkum qadınlar üçün cəzaçəkmə müəssisələrinin sayının az olması səbəbindən onlar öz evlərindən uzaqda həbsdə saxlanılırlar və bu da nəticə etibarilə onların ailələrinə baş çəkmək çətinlik yaradır;

- Ehtiyaca mütənasib olaraq, hamilə və süd verən qadın məhkumlar (məsələn, körpələrin anaları ilə qala biləcəyi cəzaçəkmə müəssisələri) üçün çox az vəsait vardır;

- Günbəğün azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunan qadınların sayı artır və artımın bir hissəsi narkotik vasitələrin daşınmasına məcbur edilən və ya aldadılan qadınların xarici ölkələrdə saxlanması ilə bağlıdır. Bütün bu problemlər məhkəməni gözləyən həbsdə saxlanılan qadınlar üçün daha da ağırlaşır, çox vaxt uzun müddəti əhatə edir. Qadın məhbuslar tez-tez məhrum sosial təbəqələrdən gəlirlər və uşaqlıqda zorakılıq və məişət zorakılığına məruz qalmış ola bilərlər. Bu amillər xüsusi diqqət tələb edən qadın məhkumlar arasında narkotik və/və ya alkoqoldan sui-istifadənin və psixi xəstəliklərin yüksək yayılmasına kömək edə bilər [28, p. 3].

Maraqlı cəhət ondadır ki, Avropa Şurası öz sənədlərində azadlıqdan məhrum etmə cəzasının uğurlu tətbiq olmadığını dəstəkləyir. Çünki həbs təcrübəsi həm analar, həm də onların uşaqları üçün zərərli təsirlər göstərə bilər və həbsxanada olan qadınlar arasında psixi sağlamlıq problemlərini və ya problemli narkotik və ya alkoqol asılılığını gücləndirə bilər. Nəticə olaraq, üzv dövlətlərə qadınlara, xüsusən də ictimaiyyət üçün təhlükə yaratmayan və/yaxud azyaşlı uşaqları olan qadınlara hökm çıxararkən azadlıqdan məhrum etməyə alternativləri ciddi şəkildə nəzərdən keçirmələri tövsiyə edilir [27, p. 3.].

Fransada məhkum qadınların hüquqlarının müdafiəsində ən müsbət xüsusiyyət ondadır ki, burada uşağın yanında qalıb-qalmamasına yalnız analar (atanın razılığı ilə) qərar verə bilər. Atanın

razılığının olması gender bərabərliyinin təminatına xidmət edir. Fransa Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 18 avqust 1999-cu ildə qəbul edilmiş 99-2296 nömrəli təlimatda təqdim olunan prinsiplər uşaqların müdafiəsi üçün adət hüququ normalarını xatırladır və sosial və sağlamlıq mexanizmlərinin ailələrin və uşaqların xeyrinə, habelə “valideyn səlahiyyətlərinə”, “valideynlərə” hörmət naminə tədbirlər görmək səlahiyyətini göstərir. Uşaqların həbsxanada qala biləcəyi yaş həddi 18 aya (Cinayət-Prosessual Məcəllə, maddə D 401). Bununla belə, ananın xahişi ilə Penitensiar Xidmətin regional direktorunun icazəsi ilə və bu məqsədlə çağırılan Məşvərət Komissiyasının tövsiyəsi ilə bəzi əsaslı istisnalar mümkündür. Siyasi sənədlərdə bir ananın onunla qala biləcək övladlarının sayına heç bir istinad yoxdur.

Türkiyənin qadın məhkumlarının hüquqi müdafiəsi ilə bağlı təcrübəsi təşkilati tədbirlərin davamlı aparılmasında ifadə olunur. Hazırda Türkiyədə beş qapalı qadın həbsxanası vardır ki, bunlar İstanbul, Ankara, İzmir, Adana və İzmitdə yerləşdirilib. Ankara Sincan Qadın Qapalı Həbsxanası Türkiyənin ilk tam təchizatlı həbsxanasıdır, təhsil, idman və mədəniyyət imkanları, o cümlədən peşə təhsili, rəssamlıq və ya musiqi təhsili, maaşlı iş, açıq və qapalı idman salonları ilə müasir standartlara uyğun dizayn edilmişdir. İzmirdə ikinci tam təchizatlı qadın həbsxanası tikilmişdir.

Türkiyə Statistika Qurumunun (TÜİK) Həbsxana Statistikasına görə [20], kişilər üçün ilk üç cinayət müflisləşmə və icra qanunlarına qarşı çıxmaq, yoxlama qanunlarına etiraz etmək və təcavüz, qadınlar üçün isə ilk üç cinayət müflisləşmə, icra və yoxlama qanunlarına etiraz və oğurluqdur. Bu statistika göstərir ki, kişilər və qadınlar ən çox mühakimə olunduqları cinayətlər baxımından əslində olduqca oxşardırlar və həm kişilər, həm də qadınlar ağır cinayətlərdən daha çox xırda mülkiyyət hüquqpozmalarında iştirak edirlər. Bununla belə, fahişəlikdən başqa bütün cinayət kateqoriyalarına görə kişilər qadınlara nisbətən daha yüksək nisbətdə cinayət törədirlər. Cinayətdə bu gender fərqi ağır cinayətlər üçün maksimum, kiçik mülkiyyət cinayətləri üçün minimumdur.

Afrika regionunda mövcud olan iqtisadi və sosial problemlər qadın məhkumların hüquqi vəziyyətinə də öz təsirini göstərmişdir. Lakin XX əsrin sonlarından etibarən azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin müdafiəsi üçün regional normaların hazırlanması ilə bağlı müəyyən irəliləyişlər əldə edilmişdir. 1996-cı ildə Uqandada Afrikadakı həbsxana şəraiti ilə bağlı ilk PanAfrika seminarı keçirilmiş və Afrikadakı həbsxana şəraiti haqqında Kampala Bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Bundan əlavə, Seminar iştirakçıları Afrika İnsan və Xalqların Hüquqları Komissiyasına Afrikada həbsxanalar və saxlanma şəraiti üzrə Xüsusi Məruzəçinin təyin edilməsini tövsiyə etmişdilər. Daha sonra 1996-cı ildə Xüsusi Məruzəçinin mandatı Afrikadakı həbsxana şəraitini qiymətləndirmək, əsas problemlər haqqında hesabat vermək və həbsxanaların və saxlanma şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələr vermək üçün təsis edilmişdir [25]. Mandat yaradıldıqdan bəri Xüsusi Məruzəçi həbsxana şəraitini öyrənmək və həbsxana sistemlərində əsas maneələri aradan qaldırmaq məqsədilə yerli səviyyədə səlahiyyətli şəxslər və müvafiq qurumlarla dialoq aparmaq üçün bir neçə ölkə səfərləri həyata keçirmişdir. Bu ölkə səfərlərindən sonra Xüsusi Məruzəçi, həmçinin həbsxana şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı konkret tövsiyələr vermiş və bəzi hallarda həbsxanalardakı hamilə qadınların vəziyyəti ilə də məşğul olmuşdur.

Afrika regionu üzrə maraqlı təcrübə Kambocaya məxsusdur. Kambocada Sosial fəaliyyət, əmək və veteranların işləri Nazirliyi tərəfindən qəbul edilmiş 15 sayılı S.K.A. Kambocanın “Həbs edilmiş qadınlar və uşaqla yaşayan məhbuslarla ünsiyyət” təlimatında (22 may 1995-ci il) qeyd edilir ki, analara ailələri, yaxın qohumları ilə və ya sığınacaq mərkəzlərində yaşamağa icazə verilə bilər. Bu məsələnin həlli faktiki hallardan asılıdır. Təlimatda göstərilir ki, körpələr altı aya çatdıqdan sonra, xüsusi hallarda isə hətta bu yaşa çatmamış anadan alınmalıdır. Kamboca Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən 31 mart 1998-ci ildə dərc edilmiş 217 sayılı Həbsxanaların İdarə Edilməsi haqqında Bəyannaməyə əsasən, uşaq və ya uşaqlar altı yaşına qədər anası ilə həbsxanada yaşaya bilərlər. Sosial fəaliyyət, əmək və veteranların iş-

ləri Nazirliyinin Təlimatından fərqli olaraq, Daxili İşlər Nazirliyinin Bəyannaməsində göstərilir ki, uşaqlar analarının yanında qala bilirlər. Sənəddə, həmçinin “uşaq və ya uşaqlar”dan danışılır ki, bu da birdən çox uşağın ananın yanında qəyyumluqda qala bilməsi imkanını təqdim edir [13].

Dünya ölkələrindəki təcrübə göstərir ki, bəzi ölkələrdə məhdudlaşdırıcı vasitələrdən istifadə, xəstəxanaya aparılarkən, ginekoloji müayinələr və doğuş zamanı qandallardan istifadə ilə bağlı məhdudiyyətlər müəyyən edən beynəlxalq normalara riayət edilməsi tövsiyələrə zidd olaraq pozulur. Məhkum qadınların sağlamlığının qorunması hüququ azadlıqdan məhrum etmə yerlərində tibbi yardımın göstərilməsi üçün zəruri olan dərman vasitələrinin və mütəxəssislərin olmaması səbəbindən həmişə həyata keçirilmir. Yeni doğulmuş və ya azyaşlı uşağı ilə həbsdə olan ananın vəziyyətinə gəlincə, burada daha mürəkkəb suallar yaranır, çünki bununla bağlı aydın şəkildə ifadə olunan beynəlxalq normalar yoxdur. Məsələn, cəzaçəkmə müəssisələrində yaşayan uşaqlar üçün yuxarı yaş həddi müəyyən olunmamışdır, bir ananın onunla birlikdə müəssisədə qala biləcək azyaşlı uşaqlarının sayı ilə bağlı tövsiyə yoxdur [34, c. 4–15].

Qeyd edək ki, azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən qadınların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin pozulması və məhdudlaşdırılması onların müdafiəsi üçün hüquqi təminatların daim təkmilləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi və gücləndirilməsi zərurətindən xəbər verir ki, bunun da əsas növlərindən biri cəzanı icra edən müəssisə və orqanlara nəzarət tədbirləridir.

Xarici təcrübədə qanunvericilik tənzimləməsinin düzgün düşünülmədiyini göstərən özəl, lakin əhəmiyyətli məsələlərdən biri də şəxsi müayinənin aparılması qaydalarıdır. Şəxsi müayinə bütün məhbuslar, xüsusən də qadınlar üçün son dərəcə həssas məsələdir, çünki bu, alçaldıcı və bəzən, xüsusən də əks cinsdən olan əməkdaş tərəfindən aparıldıqda psixi travma yetirən vəziyyətdir. Qadınlar üçün həbsxana sisteminin qarışıq işçi heyətinin olduğu və ya kişi əməkdaşların qadın məhbuslara nəzarət etdiyi ölkələrdə qadın məhbuslara kişi əməkdaşlar tərəfindən baxış aparıla bilər. Belə hərəkətlərə cinsi sui-istifadə hallarına və həbs-

xanada olan qadınların ləyaqətinin alçaldılmasına səbəb ola biləcək şəxsi baxış da daxil ola bilər. Bəzi hallarda qadınlar invaziv müayinəyə məruz qala bilirlər [31].

Belə hərəkətlər qadın məhbuslarda, xüsusən də onların insan ləyaqətinə hörmət edilmədən müntəzəm və özbaşına bu cür prosedurlara məruz qaldıqları halda alçaldılma hissləri yarada bilər. Məsələn, 2012-ci ildə qadınlara qarşı zorakılıq üzrə Xüsusi Məruzəçi bildirmişdir ki, bir çox Avstraliya həbsxanalarında qadınların invaziv və çox zaman travma yetirən soyunmaqla baxışdan keçməsi tələb olunur. Farley Həbsxanasında bir qadın məhbus demişdir: “Yaxınlarımızın hər ziyarətindən sonra tam soyunmaqla baxışdan keçirik. Bizi çılpaq vəziyyətdə əylməyə məcbur edirlər. Bütün bunlar alçaldıcı və təhqiredicidir. İmtinə etsək, üç həftə ərzində yaxınlarımızın ziyarətindən məhrum oluruq [1].”

Yunanıstanda invaziv baxışdan imtina edən qadın məhbuslar həbsxanaya gəldikdən sonra bir neçə gün təkadamlıq kameraya salınmış və yumşaldıcı dərmanlar qəbul etməyə məcbur edilmişlər. 2011-ci ilin yanvarında İşgəncələrin Qarşısının Alınması üzrə Avropa Komitəsinin səfəri münasibətilə hakimiyyət nümayəndələri bu növ baxışların ləğv edildiyini və yalnız müstəsna hallarda və ixtisaslı həkimlər tərəfindən həyata keçirildiyini bildirmişdilər. Buna baxmayaraq, Avropa Komitəsi səfəri zamanı müəyyən etdi ki, bu təcrübə Yunanıstan həbsxanalarında bu günə qədər davam edir [23].

Azadlıqdan məhrum edilmiş qadın analar çox vaxt uşaqları həbsdə olduqları müddətdə onları öz yanında saxlamağa üstünlük verirlər. Qadın və uşaqları bir yerdə saxlamaq praktikası müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Məsələn, Avstraliyada uşağın və ya uşaqların qəyyumluğuna və ya onlara qayğı göstərilməsinə cavabdeh məhkum şəxs olan ana və ya əsas qəyyum həbsxana rəisindən uşağı həbsxanada yanında saxlamaq üçün icazə istəyə bilər. Uşaqlara həbsxanada anaları ilə birlikdə, adətən, 12 aya qədər yaşamağa icazə verilir, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar isə gecələyə bilirlər. Müstəsna hallarda böyük uşaqlar da ananın yanında qala bilirlər. Ana və ya əsas qəyyum da övladı ilə gecələmək və ya əlavə görüş günləri

üçün icazə almaq məqsədilə müraciət edə bilər. Sənədlər açıq şəkildə göstərir ki, ata “əsas qəy-yum” kimi tanına və uşağın onunla yaşaması üçün icazə tələb oluna bilər. Həbsxanada yaşayan uşağa gəlincə, belə bir icazənin verilməsinə baxı-larkən əsas narahatlıq doğuran məsələlər həbsdə olan uşağın rifahı və statusu, habelə həbsxanada xüsusi nəzərdə tutulmuş uşaq otaqlarının olmasıdır. 14 may 2001-ci il tarixli 10 sayılı “Ana məh-buslar. İlk qəyyumlar və onların uşaqları” Siya-si Direktivində birdən çox uşağın həbsxanada qa-la biləcəyi dəqiqləşdirilmir, lakin “uşağa və ya uşaqlara qəyyumluq və ya qulluq üçün məsuli-yət daşıyan ...analar və ya əsas qəyyumlar üçün təsdiqin alınma biləcəyini” göstərdikdə uşaqlardan cəm şəklində söz açıq [14, p. 34].

Bəzi ölkələrdə bu yanaşma qadın həbsxanala-rında şəraitin “normallaşdırılması” baxımından həqiqətən də müəyyən üstünlüklərə malikdir. La-kin bu yanaşmanın uğuru daha çox lazımi təlim və hazırlıq keçmiş kifayət qədər əməkdaş heyəti-nin olmasından, təhlükəsizlik tədbirlərinə ciddi riayət olunmasından, şikayətlərin verilməsi və həllinin səmərəli mexanizmlərindən və müstəqil yoxlamaların aparılmasından asılıdır. “Nor-

ma”nın arzuolunan vəziyyətə uyğun gəlmədiyi (yəni ayrı-seçkilik mədəniyyətinin və gender əsaslı zorakılığın hökm sürdüyü) cəmiyyətlərdə həbsxanalarda insan hüquqlarının pozulmasının geniş yayıldığı və məhdud maliyyə və insan re-surslarının həbsxana əməkdaşlarının adekvat təli-minə mane olduğu sistemlərdə yuxarıda göstəri-lən yanaşma ilə bağlı risklər son dərəcə böyükdür və məhbuslar üçün dağıdıcı nəticələrə səbəb ola bilər. Məsələn, ABŞ-nin, bir qayda olaraq, qarı-şıq əməkdaşlar heyətinin çalışdığı həbsxanaların-da kişi əməkdaşlar tərəfindən zorlama daxil ol-maqla cinsi zorakılıq halları dəfələrlə sənədləşdi-rilmişdir [4, p. 45-87].

Xarici dövlətlərin ümumilikdə təcrübəsinin təhlili bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, qadın məhkumların azadlıqdan məhrum etmə yerlərində hüquqi müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi yalnız hüquqi tənzimləmələrin təhlili ilə mümkün ola bilməz. Çünki onlar qapalı məkanda saxlandıkları üçün həmin mühitdə baş verənlərin araşdırılması təcrübənin öyrənilməsi ilə uğurlu nəticə əldə edil-məsinə gətirib çıxara bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Australian study tour report - Visit of the UN Special Rapporteur on violence against women. Australian Human Rights Commission, 2012, p. 16 38 p.
2. Bastick M. Women in prison: a commentary on the Standard Rules for the Treatment of Prisoners. Geneva: Quaker United Nations Office, 2008, p. 1-2. 122 p.
3. Beryl Ann Cowan. Incarcerated women: Poverty, trauma and unmet need, 2019. <https://www.apa.org/pi/ses/resources/indicator/2019/04/incarcerated-women>
4. Buchanan Kim Shayo. All too Familiar, Sexual Abuse of Women in U.S. State Prisons // Human Rights Watch. Impunity: Sexual Abuse in Women's Prisons, Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review, 1996, pp. 45–87.
5. Collica K. Surviving Incarceration: Two Prison-Based Peer Programs Build Communities of Support for Female Offenders // Deviant Behavior, 2010, Volume 31, Issue 4, p. 315. pp. 314–347
6. Commissioner's Directive 768 Institutional Mother-Child Program. <https://www.csc-scc.gc.ca/politiques-et-lois/768-cd-en.shtml>
7. Data about legal status in places of deprivation of freedom. <http://www.prisonreformtrust.org.uk>
8. Dawn Moore. Our prison system was not designed for women. 2012. <http://www.cp24.com/news/ashleysmith-inquest-resumes-amid-legal-battles-1.1006497#ixzz2A7a3hLbH>
9. Focus on women's prisons. <https://www.justiceinspectors.gov.uk/hmiprisons/wp-content/uploads/sites/4/2022/02/Womens-briefing-paper.pdf>

10. Incarcerated women and girls (2018, May 10). The Sentencing Project. <https://www.sentencingproject.org/publications/incarcerated-women-and-girls/>.
11. Judith Greene; Kevin Pranis; Natasha A. Frost. Hard Hit: The Growth in the Imprisonment of Women, 1977-2004. New York, 2006, 144 p.
12. Kajstura A. Women's mass incarceration: The whole Pie. Prison Policy Initiative. 2017, Oct. 19. <https://www.prisonpolicy.org/reports/pie2017women.html>.
13. Marlene Alejos. Babies and Small Children Residing in Prisons. Quaker United Nations Office, 2005, p. 30. 77 p.
14. Marlene Alejos. Babies and Small Children Residing in Prisons. Quaker United Nations Office, 2005, p. 34. 77 p.
15. Official Records of the General Assembly, Fiftieth Session, Supplement № 40 (A/50/40). Vol. I. paras. 285, 299. https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/russian/ilc_1995_v2_p1.pdf
16. PAS' work with women prisoners and dedicated freephone number. <http://www.prisonersadvice.org.uk/information/pas-work-with-women-prisoners/>
17. Pat Carlen and Anne Worrall. Analyzing of Women Imprisonment. Devon, UK: Willian Publishing, 2004, p. 9.
18. Pat Carlen and Anne Worrall. Analyzing of Women Imprisonment. Devon, UK: Willian Publishing, 2004, p. 2-8.
19. Pat Carlen and Anne Worrall. Analyzing of Women Imprisonment. Devon, UK: Willian Publishing, 2004, p. 29.
20. Prison Statistics, 2020. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Prison-Statistics-2020-37202>
21. Prison: the facts Bromley Briefings Summer 2022. <https://www.prisonersadvice.org.uk/wp-content/uploads/2023/01/Prison-the-facts-2022.pdf>
22. Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences, Ms. Radhika Coomaraswamy, in accordance with Commission on Human Rights resolution 1997/44. <https://digitallibrary.un.org/record/238264>
23. Report to the Government of Greece on the visit to Greece carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), 2011. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680696605>
24. Talvi Silja. Women Behind Bars: The Crisis of Women in the U.S. Prison System. Emeryville: Seal-Press, 2007, p. 57. 384 p.
25. The Kampala Declaration on Prison Conditions. ECOSOC Resolution 1997/36 of 21 July 1997. <https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2013/06/rep-1996-kampala-declaration-en.pdf>
26. Women in Prison. www.womeninprison.org.uk
27. Women in Prison: A Review of the Conditions in Member States of the Council of Europe. Executive Summary. Produced by the Quaker Council for European Affairs (QCEA), 2007, p. 3. 18 p.
28. Women in Prison: A Review of the Conditions in Member States of the Council of Europe. Executive Summary. Produced by the Quaker Council for European Affairs (QCEA), 2007, p. 3. 18 p.
29. WOMEN PRISONERS' JUSTICE GROUP (WPJG). <https://www.prisonersadvice.org.uk/information/women-prisoners-justice-group-wpjg/>
30. World Female Imprisonment List. International Centre for Prison Studies. www.prisonstudies.org J.S.Peters, Andrea Wolper. Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives. 1st Edition, Routledge, 1994, 379 p.
31. Альперт Л.А. Рожали ли Вы в тюрьме? <http://old.prison.org/penal/women/mother001.htm>
32. Минстер М. В. Психофизиологические особенности женщин, осужденных к лишению

свободы // Вестник Томского государственного университета, 2009, № 2, с. 117 с. 117-119

33. Минстер М. В. Психофизиологические особенности женщин, осужденных к лишению свободы // Вестник Томского государственного университета, 2009, № 2, с. 118 с. 117-119

34. Михлин А. С. Эксперимент в женских колониях // Социалистическая законность, 1991, № 10, с. 15–18

35. Руководство для администрации учреждений исполнения наказаний и других должностных лиц. Женщины в местах заключения. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 2008. с. 16. 117 с.

36. Темкина А.А., Роткирх А. Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России // Социс, 2002, № 12, с. 4–15.

Гюнай Гаджиева

**Опыт зарубежных государств по регулированию правового
положения женщин, осужденных к лишению свободы**

Прежде чем анализировать опыт зарубежных государств, следует отметить, что в начале XX века важнейшей проблемой женщин-заключенных было наличие мужской тюремной системы. Эта система не позволяла заключенным женского пола участвовать в мероприятиях, предназначенных для реабилитации заключенных мужского и женского пола.

Анализ опыта зарубежных государств в целом позволяет сделать вывод о том, что совершенствование правовой защиты женщин-заключенных в местах лишения свободы возможно не только путем анализа правовых норм. Поскольку они хранятся в замкнутом пространстве, изучение того, что происходит в этой среде, может привести к успешному результату путем изучения опыта.

Gunay Hajiyeva

**The experience of foreign states in regulating the legal status
of women sentenced to imprisonment**

Before analyzing the experience of foreign states, we should note that at the beginning of the twentieth century, the most important problem with female prisoners arose from the presence of a male-based prison system. This system did not allow female prisoners to participate in events intended for the rehabilitation of both male and female prisoners.

An analysis of the experience of foreign states in general allows us to conclude that improving the legal protection of women convicts in places of deprivation of liberty cannot be possible only through an analysis of legal regulations. Because they are kept indoors, the investigation of what happens in that environment can lead to a successful result through the study of experience.